

NIKTORÉ PROBLÉMY METÓDY HISTORICKÉHO MATERIALIZMU Z HĽADISKA JEDNOTY HISTORICKÉHO A LOGICKÉHO

VÁCLAV ČERNÍK — JOZEF KARÁSEK

V 3. čísle tohto časopisu (1959) sme sa pokúsili o načrtnutie spôsobu riešenia problematiky jednoty historického a logického v niektorých prácach buržoázných sociológov. Dospeli sme k záveru, že u nich logicko-historická metóda nie je nástrojom odhaľovania zákonitostí spoločenského vývinu, lebo v teoretickej analýze neprekračujú hranice empirického, z čoho vyplýva, že nevedie k poznaniu vnútorných, podstatných vzťahov medzi spoločenskými javmi. V tomto článku chceme pokračovať náčrtom špecifičnosti problematiky historického a logického ako jednej stránky metód historického materializmu.

Domnievame sa, že práve vysvetlenie logicko-historickej metódy umožňuje presnejšiu odpoveď na niektoré otázky, ktoré sa v posledných rokoch vyskytovali okolo práce v historickom materializme. Predovšetkým je to otázka ďalšieho tvorivého rozvoja historického materializmu a priblíženie práce v tomto odbore praktickým potrebám života spoločnosti. Okolo tejto otázky bolo po XX. sjazde KSSS veľa diskusií a často sa pritom poukazovalo na zdanlivo presné a vedecké metódy buržoáznej sociológie, za ktorými metóda historického materializmu čo do presnosti a vedeckosti údajne v mnohom zaostávala. Boli dokonca i hlasy, že by bolo treba doplniť historický materializmus metódami buržoáznej, najmä pozitívistickej sociológie, čo bolo považované za prostriedok ozdravenia historického materializmu. Empirické metódy buržoáznej sociológie sa pritom dávali do protikladu k filozofickej analýze, používanej v historickom materializme, ktorá, podľa týchto náhľadov, viedla k ustrnutiu tejto disciplíny, k jej zakademizovaniu a odtrhnutiu od života. Filozofická analýza pritom bola považovaná za metódu špekulatívnej filozofie dejín, ktorej výsledky nemajú žiadnu kontrolu praktického života.

Inými slovami tieto názory stotožňovali filozofickú analýzu s dogmaticko-deduktívnou analýzou poučiek klasikov a výsledkov iných spoločenských vied. Podľa nich filozofická „logicko-gnozeologická“ analýza nie je analýzou objektívnej skutočnosti, ale pojmov, získaných inými vedami. Preto ju nepovažujú za vhodnú pre historický materializmus a žiadajú zavedenie nových metód, spočívajúcich v rozbere konkrétnych spoločenských javov.

Pravda, marxistická filozofická analýza sa podstatne odlišuje od dogmatickej dedukcie z hotových poučiek i od analýzy, ktorá ostáva iba pri rozbere pojmov. Taktó chápaná filozofická analýza — a to nielen v oblasti historického materializmu, ale i v dialektickom materializme — by mala skutočne iba minimálny teoretický a praktický význam. V našom článku si kladieme predovšetkým otázku,

čo znamená skutočná filozofická analýza, nakoľko je použiteľná v historickom materializme a či vskutku treba historický materializmus dopĺňať metódami buržoáznej sociológie. Práve táto otázka sa do veľkej miery prekrýva s otázkou historicko-logickej metódy.

Okrem toho sa pokúšame i o riešenie niektorých iných otázok, ktoré súvisia s metódou historického materializmu. Je to napríklad otázka celkového zamerania historického materializmu — či je filozofickou vedou o spoločenskom živote, alebo snáď jednou z konkrétnych spoločenských vied. I táto otázka totiž bola v minulosti predmetom diskusie. Historický materializmus bol neraz stotožňovaný s ostatnými spoločenskými vedami, bol chápaný v pozitivistickom duchu ako empirická encyklopedická veda o spoločnosti. Ako reakcia na tieto empirické tendencie sa na druhej strane objavovali názory, ktoré síce správne zdôrazňovali, že historický materializmus je nevyhnutnou súčasťou marxistickej filozofie, ale smerovali k jeho jednostrannému chápaniu ako vedy o poznaní spoločnosti. Podľa tohto v podstate idealistického názoru by mala teóriu o všeobecných zákonoch spoločenského vývinu v budúcnosti prevziať špeciálna marxistická sociológia. Predpokladáme, že práve historicko-logická metóda ako metóda teoretického myslenia môže čiastočne dať odpoveď na tieto otázky a zároveň ukázať nesprávnosť tendencií „doplňovať“ historický materializmus buržoáznou sociológiou.

1. ZAVISLOSŤ UPLATŇOVANIA HISTORICKO-LOGICKEJ METÓDY OD ŠPECIFIKY PREDMETU HISTORICKÉHO MATERIALIZMU

Historicko-logická metóda je jednou zo základných metód vedeckého, teoretického myslenia. V krátkosti by sme ju mohli charakterizovať ako vedeckú metódu, pomocou ktorej v spleti udalostí vyvíjajúcej sa skutočnosti poznávame vedecký zákon, podľa ktorého vývin prebieha a z ktorého ho vysvetľujeme.

Historicko-logická metóda jestvuje v dvoch odlišných, ale navzájom spätých formách — vo forme historickej a vo forme logickej metódy. Obe tieto metódy sú totožné svojou podstatou — sú metódami teoretického poznania vyvíjajúcej sa objektívnej reality. Ich jednota je podmienená jednotou historického procesu (t. j. objektívneho vývinu prírody a spoločnosti) a logického procesu (t. j. vedeckého myslenia, odrážajúceho tento historický proces).

I historická i logická metóda je založená na jednote logických, t. j. myšlienkových operácií, ktoré nazývame logický spôsob a historický spôsob myslenia. Logický spôsob je proces zobrazenia systému zákonov objektívnej skutočnosti. Má analyticko-syntetický charakter. Historický spôsob myslenia je myšlienkovou operáciou, pomocou ktorej z daného systému zákonov vysvetľujeme jednotlivé fázy historického procesu. Má deduktívno-induktívny charakter. (Pozri Slovenský filozofický časopis 1959, č. 1.) Jednota týchto dvoch operácií je výrazom protirečivosti logického procesu ako celku a odrazom protirečivého charakteru objektívnej skutočnosti (protirečivosť všeobecného a zvláštneho, nevyhnutného a náhodného, podstaty a javu). Historicko-logická metóda je vedomým uplatňovaním tejto zákonitosti v teoretickom myslení. Logická metóda určuje ako odhaliť štruktúru historického procesu, ako logickou analýzou daného stavu procesu zobraziť v skrátenej forme jeho vývin. Pomocou logickej metódy sa veľmi podstatne skracuje vedecké zobrazenie historického procesu a obmedzujú sa možnosti zavádzania teoretického myslenia na nepodstatné stránky javov.

Historická metóda sa uplatňuje tam, kde si vedecké poznanie dáva za úlohu zobraziť konkrétne historický vývin aj v jeho náhodilostiach a javovej podobe. V logickej metóde je podstatný logický spôsob myslenia a historický moment je mu podriadený. História predmetu sa zobrazuje analýzou jeho štruktúry. V historickej metóde je podstatný historický spôsob myslenia. To však neznamená, že tu chýba logický spôsob. Bez dôkladnej logickej analýzy zákonov vývinu by nebola historická metóda metódou teoretického myslenia. Bola by iba metódou empirického, opisného faktografizmu. Pomocou historickej metódy sledujeme, ako vzniká a vyvíja sa historická zákonitosť a ako sa presadzuje cez zdanlivý chaos náhodilých javov. Práve preto Engels hovoril, že logická metóda je taká istá ako historická, lenže je zbavená historickej formy, rušiacich náhodilostí.

Jednotlivé vedy používajú prevažne jednu alebo druhú formu historicko-logickej metódy. Spôsob jej použitia závisí od zvláštností predmetu tej-ktorej vedy a cieľa vedeckého hľadania. Veda, ktorá skúma historicko-logickú metódu v jej univerzálnosti, je dialektický materializmus. Nás však teraz zaujíma aplikácia historicko-logickej metódy v samotnom historickom materializme.

Predovšetkým historický materializmus musí analýzou zistiť špecifičnosť tejto metódy z hľadiska poznania spoločenských javov, aby mohla slúžiť ako metóda myslenia v spoločenských vedách. Táto špecifičnosť, ako sme ukázali v 3. čísle Slovenského filozofického časopisu (1959), je podmienená zvláštnosťami spoločnosti ako objektu skúmania, zvláštnosťami jej vývoja a zákonitostí, ako i úlohami historického materializmu v systéme filozofie a ostatných spoločenských vied.

Ďalej treba konštatovať, že na jednej strane majú zákony skúmané historickým materializmom spoločné črty so všetkými ostatnými zákonmi spoločnosti a prírody. Podobne, ako všetky ostatné zákony, majú i tieto zákony svoje empirické prejavy, svoje konkrétne historické formy, ktoré sú rôzne v jednotlivých sociálno-ekonomických formáciách a v jednotlivých oblastiach spoločenského života. Jestvujú iba ako najvšeobecnejšia stránka týchto javov. Proces poznania zákonov skúmaných historickým materializmom sa teda tiež vyvíja od empirického k teoretickému.

V tomto ohľade sú zákony, skúmané historickým materializmom rovnaké ako ostatné zákony spoločnosti a prírody. Potiaľ sa i proces ich poznania nelíši od procesu poznania zákonov, skúmaných ostatnými vedami. Samozrejme, táto skutočnosť ovplyvňuje charakter metódy historického materializmu a podmieňuje, že historicko-logická metóda má v historickom materializme základné črty zhodné s metódami ostatných vied. Práve z týchto spoločných znakov metódy historického materializmu a ostatných spoločenských a prírodných vied vychádzali empirické smery buržoáznej sociológie pri zdôrazňovaní potreby empirických metód, používaných ostatnými prírodnými a spoločenskými vedami pre poznanie najvšeobecnejších zákonov spoločenského vývinu. Tieto smery ignorujú zvláštnosti zákonov historického materializmu.

Zvláštnosťou týchto zákonov, ktorú však vôbec nepochopili empirickí sociológovia, je fakt, že vzťah najvšeobecnejších zákonov spoločenského vývinu a ich konkrétnych prejavov nie je bezprostredný, ale je sprostredkovaný špecifickými zákonmi všetkých spoločenských vied. Tak napr. zákonitý vzťah ekonomickej základne a nadstavby sa prejavuje v zákonoch vývinu štátu, práva, v etických normách, v zákonoch vzťahu ekonomiky a politiky atď. Taktiež všeobecný zákon o určujúcej úlohe spoločenského bytia voči spoločenskému vedomiu treba hľadať v zákonitostiach jednotlivých foriem spoločenského vedomia a v zákonoch vývoja ekonomiky. Z tejto objektívnej súvislosti je síce možné a potrebné abstrahovať

všeobecný spoločenský zákon, ale iba do istej miery. Musí sa chápať ako všeobecnosť konkrétneho, lebo všeobecnosť ako taká, t. j. úplne odtrhnutá od konkrétneho, je výmysel idealizmu. Všeobecný zákon odráža všeobecný obsah (formu) spoločenských javov. Konkrétny obsah spoločenských javov vyjadrujú špecifické zákony, ktoré skúmajú konkrétne spoločenské vedy.

Dávať si za úlohu priamym empirickým výskumom objaviť všeobecný zákon znamená buď chcieť robiť prácu všetkých spoločenských vied, alebo prejsť na pozície idealistického odtrhnutia všeobecného od zvláštneho. Druhé by v skutočnosti znamenalo odtrhnutie historického materializmu od ostatných spoločenských vied a návrat k špekulatívnej filozofii dejín. Realizácii prvej možnosti by nebol schopný seriózne vyhovieť žiadny pracovník historického materializmu pre obrovský rozsah prác. Žiadna veda, či už pracuje prevažne historickou alebo prevažne logickou metódou, nemôže obsiahnuť takú širokú oblasť, ako je celá spoločenská skutočnosť. Nie je to možné ani v historickom materializme.

V skutočnosti tendencie snažiace sa objasniť najvšeobecnejšie zákony spoločenského vývinu priamo empirickou cestou ignorujú deľbu práce medzi vedeckými odvetvami. Následkom toho prinášajú pre poznanie spoločnosti veľmi málo nového a okrem toho ťažko vôbec môžu dosiahnuť vedeckú úroveň tých spoločenských odvetví, do ktorých zabiehajú.

Druhá z týchto zvláštností je skutočnosť, že najvšeobecnejšie zákony spoločenského vývinu, ktoré skúma historický materializmus, sú zároveň aj univerzálnymi zákonmi, ktoré podmieňujú zvláštnosti vývinu poznania v spoločenských vedách. (Zákonitosti poznania vo všeobecnosti skúma dialektický materializmus.) O riešenie tohto problému sa pokúšame v tretej kapitole. Tretia zvláštnosť najvšeobecnejších zákonov spoločenského života spočíva v tom, že vznikajú a zanikajú iba so vznikom a zánikom spoločnosti a ich vývin spočíva len v zmene ich konkrétneho obsahu. K tomuto problému sa vrátíme v štvrtej kapitole.

Predbežne môžeme uzavrieť, že jednou zvláštnosťou aplikácie tejto metódy v historickom materializme je skutočnosť, že dôsledné vedecké poznanie najvšeobecnejších zákonitostí spoločenského vývinu, ktoré sú predmetom historického materializmu, je možné iba pomocou teoretického bádania konkrétnych spoločenských vied, poznania špecifických spoločenských zákonov. Druhou zvláštnosťou použitia historicko-logickej metódy v historickom materializme je okolnosť, že najvšeobecnejšie zákonitosti spoločnosti, skúmané historickým materializmom, sú zároveň aj univerzálnymi zákonmi, ktoré vysvetľujú vývin poznania v spoločenských vedách. Treťou zvláštnosťou je špecifika ich historičnosti. O týchto zvláštnostiach bližšie pojednáme až v ďalšom. Sústreďme sa teraz na prvú špecifickú črtu.

2. OBJEKTIVIZMUS ČI VEDECKOSŤ SPOLOČENSKÉHO VÝSKUMU

Z prvej zvláštnosti použitia logicko-historickej metódy v historickom materializme vyplýva potreba rozlíšenia medzi nasledujúcimi dvoma otázkami: 1. otázkou skúsenostného charakteru zákonov historického materializmu, 2. otázkou empirického charakteru historického materializmu. Na otázku, či historický materializmus vychádza pri analýze najvšeobecnejších zákonov vývinu spoločnosti zo skúsenosti, treba odpovedať samozrejme kladne. Opačná odpoveď, totiž priznanie apriornosti najvšeobecnejších zákonov, je hľadiskom dogmatizmu a vedie k sub-

jektivistickéj špekulácii. Na otázku, či historický materializmus vykonáva všetku prácu poznania najvšeobecnejších zákonov od empirie až po teoretické zovšeobecnenie, treba odpovedať záporne. Proces analýzy najvšeobecnejších zákonov spoločenského vývinu prechádza dvoma hlavnými vývinovými štádiami. V prvom štádiu sa podieľa na ich poznaní celý komplex spoločenských vied, politická prax a skúsenosť strany a všetkého ľudu. Počiatočná etapa poznávania najvšeobecnejších zákonov je súčasťou spoločenského výskumu vôbec. Iba v druhom štádiu sa stávajú najvšeobecnejšie zákony spoločenského vývinu predmetom filozofie — historického materializmu.¹

V tejto kapitole sa chceme zmieniť o niektorých metodických postupoch spoločenského výskumu. Zaujíma nás tu najmä problém vzťahu historického materializmu a spoločenského výskumu. Pritom sa pokúšame načrtnúť predovšetkým tie momenty, ktoré odlišujú výskum marxistických spoločenských vied od empirickej sociológie.

Zásadnou otázkou je už protikladný charakter prístupu k spoločenskému výskumu. Marxistické spoločenské vedy vychádzajú z materialistického chápania dejín ako zo svojho najvšeobecnejšieho teoretického a metodického predpokladu, prístupujú k výskumu z pozícií robotníckej triedy a strany. Samozrejme dôsledne triedne a stranické hľadisko nielen že nie je v rozpore s vedeckosťou, ale naopak pomáha nájsť podstatné a zákonité v dejinách, lebo zákonitosť spoločenského vývinu a základné záujmy spoločenskej triedy majú jeden a ten istý smer. Naproti tomu buržoázna sociológia zakladá spravidla celé svoje bádanie na stanovisku tzv. objektivismu, odmietania akýchkoľvek svetonázorových predpokladov a triedneho a stranického hľadiska. Zdanlivo uznáva iba takzvané „čiste formálne“, „čiste vedecké“ predpoklady, ako napr. pravidelnosť javov, možnosti kauzálnej súvislosti a pod. (Porovnaj E. Chalupný, *Sociologie I*, 74—101.)²

V skutočnosti buržoázna sociológia vychádza z idealistického predpokladu, podľa ktorého je život spoločnosti prejavom myslenia ľudí alebo nadprirodzenej idey (princíp „objektívácie“). Požiadavky „nadstraníckosti“ a „nadtriednosti“ sú výrazom snáh buržoázie o zamaskovanie triednych protirečení. Taký postoj len fixuje neschopnosť odlišiť podstatu od nepodstatného. Je iba prostriedkom podstrkovania nevedeckých subjektivistických predpokladov.

Z nezmieriteľnosti medzi materialistickým a idealistickým chápaním dejín, z protikladnosti základného teoretického a metodického predpokladu vyplýva i protikladnosť v zameraní a v uskutočňovaní sociologického výskumu. Pre skutočne vedecké poznanie zákonitosti spoločenského vývinu má základný význam skúmanie spoločenského bytia, t. j. jednotlivých stránok vzájomného pôsobenia

¹ Často sa dochádza k nesprávnej zámene týchto otázok. Zakladá sa na dvojakom chápaní termínu „empirický“. V marxistickej filozofii tento termín používame ako opak pojmu „teoretický“. V pozitivistickej filozofii „empirický“ znamená tiež aposteriorný — v protiklade k apriornému. Zástanci zempirizovania historického materializmu často argumentovali práve „dogmaticnosťou“ historického materializmu.

² V. I. Lenin o tom píše v diele *Kto sú priatelia ľudu* toto: „Materializmus dal úplne objektívne kritérium, keď vyzdvihol „výrobné pomery“ ako štruktúru spoločnosti a umožnil aplikovať na tieto vzťahy všeobecné vedecké kritérium opakovania, aplikovanie ktorého v sociológii subjektivisti odmietli. Dokiaľ sa obmedzovali na ideologické spoločenské vzťahy..., nemohli zbrať opakovanie spoločenských javov v najrôznejších krajinách a ich veda v najlepšom prípade bola len opisovaním týchto javov... (Pravda 1950, str. 15).

prirody a spoločnosti a materiálnych vzťahov ľudí. Zvláštny význam má najmä získanie všestranných údajov o vzťahu tried a spoločenských skupín k výrobným prostriedkom, o ich mieste v spôsobe výroby a o formách rozdeľovania materiálnych hodnôt. Výskum spoločenského bytia dáva materiál pre zobrazenie ekonomickej zákonitosti pre triednu analýzu spoločnosti a tak vytvára základ pre vysvetlenie všetkých ostatných spoločenských vzťahov včítane spoločenského vedomia.

Buržoázna sociológia síce tiež skúma materiálne faktory života spoločnosti, napr. ekonomiku. Skúma ju však naturalisticky. Proces výroby chápe jednostranne iba ako proces premeny prírody. Nechápe ho zároveň ako proces spoločenský, ako proces vytvárania výrobných vzťahov ľudí, ktoré sú určujúce voči celej spoločenskej nadstavbe. Namiesto materiálnych vzťahov ľudí ako spoločenských bytostí vidí iba vzťahy vecí. Samozrejme, že potom stráca vedecky zistiteľnú objektívnu súvislosť medzi takto chápaným spoločenským bytím a ostatným životom spoločnosti. Nahradzuje ju idealistickými konštrukciami, ktoré zmazávajú protiklad medzi spoločenským bytím a spoločenským vedomím. Buržoázna empirická sociológia hľadá spravidla záchranu v matematickej presnosti štatistiky. Zameranie sa na kvantitatívnu a faktografickú stránku jej však pomáha iba dočasne. Štatistické údaje potrebujú vysvetlenie. Pri hodnotení faktov sa vracia späť k svojim nevedeckým idealistickým konštrukciám. Nechceme tým odmietat význam štatistických metód. Ich význam, špeciálne pre politickú ekonomiu, nezdôraznil nik lepšie ako klasikovia marxizmu-leninizmu.³

Štatistika ako metóda kvantitatívneho výskumu má svoj význam a môže viesť k vedecky pravdivým poznatkom iba vtedy, keď je spojená s metódou kvalitatívnej analýzy. Samou štatistickou metódou nemožno dosiahnuť plné poznanie zákona. Poskytuje iba obraz jeho kvantitatívnej stránky. Preto s ňou nevystačí žiadna spoločenská veda. Napr. politická ekonomia, ktorá snáď v najväčšej miere používa štatistickú metódu, môže síce na základe štatistických údajov o výkyvoch cien na trhu odhaliť všeobecnú tendenciu zákona hodnoty.

V tomto zmysle je štatistika tiež zovšeobecňovacou metódou. Avšak k úplnému poznaniu hodnotového zákona bolo nutné vysvetliť príčiny jeho vzniku z podstaty práce, z tzv. dvojakého charakteru práce a tým odhaliť jeho vnútorné protirečenie. I klasická politická ekonomia i K. Marx vychádzali pri skúmaní hodnotového zákona zo štatistických údajov. Prví však vysvetľovali zákon ako vzťah vecí. Marx pochopil tento zákon ako vzťah ľudí. Až v dôsledku teoretickej analýzy bol zákon hodnoty plne pochopený a mohol sa stať východiskovým bodom k logicky neprotirečivému vysvetleniu ostatných javov tovarového hospodárstva.

Teda k všestrannému pochopeniu podstaty nepostačovala sama kvantitatívna analýza. Bola prepotrebná i analýza kvalitatívna. Pri analýze javov masového charakteru má dôležitú úlohu sila abstrakcie, myšlienkový experiment. Mimoriadny význam takej metódy, ako je myšlienkový experiment a sila abstrakcie, pripomína Marx v predslove ku *Kapitálu*. Dosvedčuje to i skúsenosť modernej fyziky. Táto metóda je prepotrebným prostriedkom, pomocou ktorého, keďže nemožno vždy priamo robiť experimenty, poznávame príčiny a podstatu spoločenských javov.

³ K. Marx píše: „... však poznáš tabuľky, v ktorých sú ceny, úrok a pod. v ich pohybe počas roku atp., v ich kolísaní hore a dole. Nie raz som sa pokúšal — pri analýze kríz — vyčísliť tie up and downs ako nepravidelné krivky a chcel som (myslím vždy ešte teraz, že to je možné s dostatočne overeným materiálom) matematicky z toho vyvodit hlavne zákony kríz. (List Marxa Engelsevi zo dňa 31. mája 1873.)

Pritom táto metóda, ak je správne používaná, nevedie k rozporu so skutočnosťou, k špekulatívnemu vysvetľovaniu javov, ale k ich prísne pozitívnemu vedeckému poznaniu. Teda len v spojení s myšlienkovým experimentom môže štatistická metóda poskytovať vedecky cenné, všestranné zovšeobecnenie skutočnosti.

V súčasnej kapitalistickej spoločnosti sa sociologický výskum stáva čím ďalej tým viac skôr nástrojom apogetiky kapitalizmu ako nástrojom poznania a čestnej informácie. Významný anglický pokrokový vedec John Bernal o tom píše takto: „Do tých čias, pokiaľ poznatky predstavovali hmotné množiny, boli čestne zbierané a analyzované, mohli mať ich výsledky spoločenskú hodnotu... Časom boli nájdené prostriedky skončiť s tým — nie tak likvidáciou výskumov, ako chytráckou zmenou ich charakteru; vtedy si štatistická metóda zaslúžila reputáciu metódy »lži, luhárstva a štatistiky.« (Nauka v istoriji obščestva, 1957, 602—3.)

Idealistické hľadisko vedie buržoázných sociológov spravidla k absolutizácii rôznych metód výskumu spoločenského vedomia, k odtrhovaniu spoločenského vedomia od spoločenského bytia, Prejavuje sa to predovšetkým pri výskume verejnej mienky.

Na získanie údajov o verejnej mienke sa bežne používajú testy, interviewy, dotazníky a iné metódy, založené na princípe otázok a odpovedí. Skúsenosť ukazuje, že ich výsledky často neodrážajú dostatočne presne skutočnú verejnú mienku. Presnosť výskumu závisí na veľkom množstve rozmanitých faktorov: na postavení otázky, na súvislosti v ktorej je otázka formulovaná, na výbere vzorky, na tom či dotazovaný považuje za potrebné a možné odpovedať skutočne to, čo si myslí atď. Je tu teda dostatok príležitostí pre zámerné ovplyvnenie a teda aj skreslenie konečného výsledku.

Tak napr. v kapitalistických krajinách sú často otázky takéhoto charakteru: veríte v zlobodu prejavu natoľko, že sa má fašistom a komunistom dovoliť usporadúvať zhromaždenia a voľne šíriť názory? Príklad ukazuje, že tendenčné postavenie otázky, v ktorej nenávisť k fašistom sa má prenášať i na komunistov, vedie k znehodnoteniu celého výskumu.

Predpokladajme však, že metódy výskumu verejnej mienky sú natoľko objektívne a presné, že výsledok bude adekvátny skutočnej verejnej mienky. I vtedy však majú rad podstatných nedostatkov — obzvlášť keď sa odtrhávajú od výskumu spoločenského bytia a od triednej analýzy. Predovšetkým buržoáznou sociológiu spravidla nezaujíma, či myslenie ľudí odpovedá ich objektívnemu materiálnemu postaveniu. Rada zotiera podstatný rozdiel medzi mienkou pracujúcich a mienkou tzv. vyšších vrstiev spoločnosti. Z hľadiska marxizmu práve porovnanie myslenia jednotlivých tried s ich bytím je to najdôležitejšie, lebo dáva možnosť odlišiť ilúzie a chvíľkové záujmy tried od ich základných záujmov a tým aj možnosť vedeckého predvídania ich ďalšieho vývinu. Vedie k pochopeniu príčin zaostávania vedomia ľudí za ich bytím. Odpovede na tieto otázky majú veľký význam pre určenie politickej línie strany.

Z toho vyplýva, že v našej spoločnosti treba výskum spoločenského vedomia robiť v organickej súvislosti s výskumom spoločenského bytia. Musí byť usmerňovaný potrebami triedneho rozboru spoločnosti. Ináč mu chýba objektívny základ. Nevedecký charakter buržoáznej sociológie spočíva práve v tom, že pokladá vedomie za poslednú, konečnú podstatu spoločenského života, opačne osvetľuje jeho vzťah voči bytiu, vyhýba sa dôkladnej analýze tried a triedneho boja.

Výskum spoločenského vedomia, ktorý uskutočňuje buržoázna sociológia, má i ďalší podstatný nedostatok. Jeho výsledky totiž v ničom nezavazujú vedúcich

činiteľov buržoázneho štátu. V najlepšom prípade podávajú informácie o názoroch ľudí. Hlavnou vecou je však uplatnenie vôle ľudu pri riadení spoločenského života. V buržoáznej sociológii ide maximálne o opísanie skutočnosti, zatiaľ čo cieľom historického materializmu je premena skutočnosti.

V Sovietskom sväze a v ľudovodemokratických krajinách vznikli a uplatňujú sa principiálne nové metódy výskumu spoločenského vedomia, ktoré buržoázna sociológia nepozná. Nie sú iba zdrojom informácií, ale aj nástrojom na pretváranie života a myslenia ľudí v duchu socializmu a komunizmu. Ich základnou črtou je rozvíjanie kritiky a sebakritiky. Na rozdiel od roztrieštenosti buržoázneho sociologického výskumu marxistické metódy výskumu sú cieľavedome zamerané na najdôležitejšie problémy hospodárskeho, politického a kultúrneho života, uskutocňujú sa v širokom meradle a sú podľa vedeckých zásad centrálnne riadené komunistickou stranou. Nerozptyľujú sa v podrobnostiach, ako to často býva vo výskumoch buržoáznej sociológie.

Jednou z takých metód je *celonárodná diskusia*. Z formálneho hľadiska tu nie je nič nové. Ide tiež o určitý druh otázky a odpovedi. Ústredný výbor strany sa obracia k pracujúcim s tézami, listom, v ktorom vytyčuje základné cesty riešenia naliehavých problémov hospodárskeho, politického a kultúrneho života krajiny na základe dôkladného rozboru situácie. Spravidla uvádza rad alternatív, ktoré odrážajú možnosti riešenia určitého problému. Odpoveďou je široká diskusia pracujúcich. Zámer obsiahnutý v liste, preverený a obohatený skúsenosťou širokých ľudových mas, mení sa na direktívy strany. Vôľa mas sa tak stáva zákonom konania celej spoločnosti.

Celonárodná diskusia má veľký teoretický i praktický význam. Zapája široké ľudové masy do riešenia teoretických a praktických otázok politiky a hospodárstva krajiny. Vedie k prehĺbeniu analýzy najrôznejších stránok spoločenského života. Odhaľuje rad malých i väčších nedostatkov, ktoré brzdia rozvoj spoločenského života. Je školou kritiky a sebakritiky mas.

Niet divu, že práve počas diskusie o zvýšení životnej úrovne ľudu sa rozvinula súťaž o titul Brigády socialistickej práce, ktorá je novou etapou v socialistickom súťažení. Viedla pracujúcich k prehĺbeniu pocitu zodpovednosti za spoločné dielo, k upevneniu morálnej a politickej jednoty ľudu.

Celonárodná diskusia je veľkou školou mas, praktickým uplatnením zásady zapájania pracujúcich do riadenia verejných záležitostí. Nemá však význam len ako metóda riadenia socialistického štátu, ako nástroj prevýchovy pracujúcich a premeny vedomia spoločnosti. Okrem toho má veľký gnozocologický význam. Ucelené a všestranné analyzovanie života spoločnosti, aké prináša celonárodná diskusia, nemôže sa prirovnávať k výsledkom získaným bežnými metódami výskumu verejnej mienky.

Buržoázni sociológovia si často právom sťažujú na to, že „verejná mienka“ nevie „predvídať“. Je to dôsledok toho, že v ich výskumoch ľud je pasívnym objektom. V celonárodnej diskusii sa však ľud aktívne zúčastňuje na procese vedeckého poznania. Tým slobodnejšie potom uplatňuje jeho výsledky — poznanú nevyhnutnosť — vo svojom konaní.

Ukážeme to na konkrétnom, hoci drobnom príklade skúsenosti práce ČSM na Univerzite Komenského. V rámci celonárodnej diskusie sa tu uskutočnil výskum svetonázoru poslucháčov zaužívanou formou ankety, diskutovalo sa o liste Vysokoškolského výboru ČSM, zameranom na kritiku prejavov meštiactva vo vzťahu k štúdiu, kolektívu a k fyzickej práci a na odsúdenie meštiactva v pomere chlap-

cov a dievčat a pod. Výsledkom diskusie spojenej s kritikou a sebakritikou poslucháčov bolo nielen získanie informácií, ale i podstatné zlepšenie politickovýchovnej práce ČSM. Výsledkom ankety bola len viac-menej presná informácia o percente nábožensky založených poslucháčov.

Život socialistickej spoločnosti umožňuje a priamo si vynucuje, aby sa okrem tradičných metód sociálneho výskumu používali oveľa účinnejšie a podstatne nové metódy. Celonárodná diskusia je len jednou z nich. Ten istý princíp, aký má celonárodná diskusia, uplatňuje strana vo svojej každodennej práci pri plnení úlohy ustavičného a bezprostredného spojenia s masami pracujúcich. Výskum spoločenského vedomia je neoddeliteľný od praktickej politickej práce strany. Práve táto okolnosť sa nie vždy dostatočne chápe. Občas sa vyskytovali náhľady, ktoré — niekedy vedome, inokedy nevedome — vychádzali z domnienky, podľa ktorej výskum spoločnosti, resp. spoločenského vedomia je akousi kabinetnou záležitosťou filozofov. Zabúdalo sa na to, že v našej spoločnosti je tento výskum nevyhnutnou súčasťou stránickej práce, že poznanie spoločnosti treba rozvíjať v úzkej spolupráci s teoretickou a prakticko-politickou činnosťou strany. Ak sme sa v niečom odtrhli od praktického života, nebolo to ani tak preto, že sme nerobili terénne výskumy, ale preto, že sme neboli dosť spätí s prácou strany.

Ďalším významným prínosom praxe a teórie socializmu je podstatné rozvinutie metódy sociálnych experimentov. Má v našom zriadení veľké možnosti. J. B e r n a l správne upozorňuje na význam tejto metódy v socialistických krajinách. Pravda, neprávom pritom tvrdí, že prínos SSSR do spoločenských vied je iba „... v sociálnom experimentovaní...“, a nie v rozpracovaní teórie spoločenskej vedy...“ (c. d., 637). Sociálny experiment nevidíme — ako Bernal — v samej výstavbe socializmu a komunizmu. Tu nejde o experiment, ale o zákonitý priebeh dejín. Vidíme ho však v tom, že pri výstavbe socializmu strana a vláda niekedy pristupuje k lokalizovanému výskúšaní pripravovaných opatrení, prv ako ich uplatní na celom území štátu. Tak to bolo napr. pri prechode k novému riadeniu národného hospodárstva v SSSR i u nás, pri prechode k novej organizácii STS a pod.

Veľkým prínosom marxistických spoločenských vied je aj principiálne nové riešenie otázky preberania skúsenosti, ktoré zodpovedá podstate socialistickeho zriadenia a ktoré sa nemôže plne uplatniť vo svete konkurencie.

Tieto a ďalšie metódy spoločenského výskumu slúžia na získavanie faktického materiálu o spoločenskom vývoji a sú východiskom pre poznanie špecifických i všeobecných zákonitostí spoločnosti. Výrazný dialektický charakter spoločenských zákonitostí predpokladá veľký rozsah sociologických výskumov a rozvetvenie vedeckého bádania. To však môže uskutočniť iba celý komplex rôznych odvetví počínajúc od politickej ekonómie vedeckého socializmu až po politickú, hospodársku a kultúrnu činnosť štátu. Historický materializmus sa pritom používa ako teoretický a metodický podklad výskumov. Ide o aplikáciu historického materializmu vo výskume. Samo uskutočňovanie sociologického výskumu však nie je základnou a výhradnou úlohou historického materializmu. Spoločenský výskum je vecou spolupráce všetkých spoločenských vied. Organizátorom a ideovým vodcom tejto spolupráce je strana, ktorá má na to vedecké, politické i organizačné predpoklady.

Vlastnou úlohou historického materializmu vo vzťahu k spoločenskému výskumu je určiť jeho základnú smer a náplň, rozpracovať jeho metodologickú stránku. Žiaľ, túto úlohu pracovníci historického materializmu dosiaľ plnili nedostatočne. Tento fakt zrejme poslúžil ako zámienka pre precenenie významu empirickej sociológie v oblasti spoločenského výskumu. Formálna podobnosť niektorých tech-

ník používaných i v buržoáznej i v marxistickej sociológii niekedy vedie k nekritickému postoju voči buržoáznej sociológii vôbec. Občas sa v tejto súvislosti objavovali požiadavky doplniť historický materializmus metódami empirickej sociológie. Niektorí súdruhovia zabúdali na to, že „marxistická sociológia“ — ako V. I. Lenin a G. V. Plechanov niekedy nazývali historický materializmus — nie je „sociológiou“ v starom, pozitivistickom zmysle slova. Nie je ani špekulatívnou spoločenskou vedou vied, ani opisne empirickou vedou o spoločnosti, ktorá sa vyhýba hodnoteniu faktov a problémom poznania podstaty spoločenských javov. Historický materializmus ako veda o všeobecných zákonoch vývinu spoločnosti je všeobecnoteoretickým (filozofickým) základom spoločenských vied a metódou poznania spoločnosti. Je uplatnením dialektického materializmu ako svetonázoru i ako metódy myslenia na oblasť poznania a pretvárania spoločenského života.

Nekritický vzťah k buržoáznej sociológii je podmienený jednak nedostatočným pochopením, prípadne ignorovaním protikladu úloh, cieľov a náplne sociologického výskumu v marxistických spoločenských vedách a v buržoáznej sociológii. Druhou stránkou nekritického vzťahu k buržoáznej sociológii je neschopnosť spozorovať to nové, čo priniesla prax socialistickej výstavby a marxistická veda o spoločnosti v oblasti metód spoločenského výskumu. V posledných rokoch sa u nás napr. venovala značná pozornosť informáciám o buržoáznej sociológii. Považujeme to za správne a nechceme podceňovať význam takých prác. Je však zarážajúce, že napriek upozorneniam vedúcich orgánov strany sa dosiaľ nevenovala patričná pozornosť a neboli zhodnotené nové metódy spoločenského výskumu, ktoré prináša prax budovania socializmu. Prítom nejde o bezvýznamnú vec. Také metódy spoločenského výskumu, ako je napr. celonárodná diskusia, sú v pravom zmysle revolúciou v oblasti metód sociálneho výskumu. Keďže práve tieto skutočnosti sú v našej literatúre často podceňované, snažili sme sa ich zdôrazniť.

O spoločných momentoch (napr. technike výskumu a pod.) možno sa poinformovať v práci s. J. Kľofáča a V. Tlustého o *Súčasná empirická sociologie* (vyšlo v edícii Malá moderní encyklopedie ako 8. zv.).

Za hlavný nedostatok práce historického materializmu v súvislosti so spoločenským výskumom pokladáme preto fakt, že sme dosiaľ nedostatočne zhodnotili a zovšeobecnilí nové metódy, ktoré sa používajú v práci strany, v praxi výstavby socializmu a v marxistických spoločenských vedách. Kritické prehodnotenie metód buržoáznej sociológie musí byť len jedným z momentov tejto práce.

*

Jedna zo špecifických črt poznania zákonov a kategórií historického materializmu spočíva teda v tom, že proces ich poznania sa začína empirickým a teoretickým bádáním všetkých spoločenských vied. Filozofia je pokračovaním ich poznania na vyššej úrovni všeobecnosti. Predstavy, podľa ktorých by spojenie historického materializmu s inými spoločenskými vedami malo spočívať v tom, že by historický materializmus opakoval všetku ich prácu, sú prakticky neuskutočniteľné a z hľadiska teórie neplodné. Pracovník historického materializmu by musel zvládnuť všetky ostatné odbory spoločenských vied, čo je nemožné. Teda snahou má byť maximálne využitie poznatkov iných spoločenských vied a na ich základe riešiť to, čo je vlastnou úlohou historického materializmu — filozofické otázky spoločenského vývinu.

Situácia však nie je taká jednoduchá. V mnohých prípadoch ani celá minulosť,

obzvlášť blízka minulosť, nie je špeciálnymi vedami dostatočne spracovaná. Napr. nemáme dosiaľ súhrnne spracované ani všeobecné dejiny Slovenska. Veľmi často treba pri riešení otázok, ktoré súvisia s našim národným vývinom, vykonávať odbornohistorickú prácu (napr. prácu v archívoch, výskum vývinu ideologických bojov atp.). Aj úzka spolupráca historického materializmu s vedeckým komunizmom a účasť pracovníkov historického materializmu na práci strany najmä pri riešení aktuálnych otázok ideologického boja vedie k tomu, že pracovník historického materializmu musí dobre poznať metódy empirického bádania a vedieť ich uplatňovať vo svojej práci. To však nie je v rozpore so zásadou, že historický materializmus opiera vedeckú analýzu najvšeobecnejších zákonov spoločenského vývinu o výsledky empirického a teoretického bádania konkrétnych spoločenských vied.

3. ONTOLOGICKÁ A GNOZEOLOGICKÁ STRÁNKA HISTORICKÉHO MATERIALIZMU

Prvú etapu poznania najvšeobecnejších zákonov realizujú všetky spoločenské vedy. Táto etapa sa realizuje i v skúsenostiach pracujúcich más z tridnych bojov v práci strany. Najväčším prínosom vždy bolo zovšeobecnenie významných skúseností revolučných bojov proletariátu. Spomeňme si na Marxove a Engelsove diela z obdobia revolúcie 1848 a Parížskej komúny, Leninove práce z obdobia troch veľkých revolúcií. Nové prvky historického materializmu boli objavené i pri rozpracovaní konkrétnych spoločenských vied. Uvedieme aspoň Marxov *Kapitál* a Leninov *Imperializmus*. Pre všetky tieto práce je typické, že prerastajú rámec konkrétnych spoločenských vied. Napr. Marxova analýza „kapitálu“ prerastá rámec skúmania ekonomiky a rozvíja sa v široké zobrazenie buržoáznej spoločnosti vrátane buržoáznej rodiny. Okrem špecifických zákonitostí je v týchto prácach klasikov vyjadrená i materiálna jednota celej spoločnosti, spoločnosti a prírody, bytia a myslenia. Všetky tieto práce sú príkladom jednoty špeciálnych vied: politickej ekonómie, vedeckého komunizmu — marxistickej filozofie. Často ich ťažko od seba oddeliť. Ich hranice sa prekrývajú, vzájomne sa prelínajú. No delbu práce medzi konkrétnymi vedami a filozofiou nemožno ignorovať.

Konkrétne spoločenské vedy sa sústreďujú predovšetkým na odhalenie špecifických zákonitostí tej-ktorej oblasti spoločenského života. To je ich hlavný cieľ a zmysel. Najvšeobecnejšie zákony spoločenského vývinu síce v týchto špecifických zákonoch sú. Všeobecne sa však tu ešte skrýva za špecifickým a nie je vždy vyjadrené výrazne a samostatne. Pracovník špeciálnej vedy si ich prítomnosť a osobitosť často neuvedomuje, resp. ich považuje za niečo daného. Poznanie a vyjadrenie najvšeobecnejších zákonov vývinu spoločnosti je však hlavnou úlohou historického materializmu. Vyjadrenie dialekticko-materiálnej jednoty spoločnosti je i pre špeciálne spoločenské vedy záväzná. Nie je však u nich hlavným a centrálnym problémom. V historickom materializme naopak rozpracovanie zákonitosti jednoty spoločnosti je problémom centrálnym. A tu prichádzame k druhej zvláštnosti aplikácie logicko-historickej metódy v historickom materializme.

Dialektika je hľadanie rozporu v podstate vecí (V. I. Lenin). Špecifika rozpornosti zákonov, ktoré sú predmetom filozofie a teda aj historického materializmu, je v tom, že sú všeobecnými zákonmi bytia a zákonmi poznania. Lenin hovorí o dialektickom zákone ako „...o zákone poznania a zákone objektívneho

sveta“ (Filozofické sešity, 319), teda ako o totožnosti dvoch odlišných stránok: ontologickej a gnozeologickej. Filozofické zákony dokazujú jednak dejiny prírody a spoločnosti, história materiálnej praxe ľudí — jednak dejiny poznania. Poznanie filozofického zákona môže byť úplné iba v dôsledku poznania tohto rozporu. Empirická obmedzenosť pozitivistickej filozofie v otázke filozofického zákona spočíva okrem iného aj v tom, že všeobecné zákony objektívneho sveta chápe ako priamo dokázateľné sumou empirických príkladov a že ich nechápe ako zákony bytia a poznania.

Podobný rozporný charakter majú aj zákony historického materializmu. Ich obsah je však oproti zákonom dialektického materializmu bohatší, konkrétnejší o špecifiku spoločenského vývinu a špecifiku vývinu poznania spoločnosti. Príklad rozpornosti zákonov historického materializmu a ich ontologický a gnozeologický aspekt môžeme ukázať napr. na zákone triedneho boja. Už pred Marxom bol známy fakt existencie tried a triedneho boja. Bolo známe i to, že v triednom boji sa uplatňujú materiálne záujmy ľudí. Predmarxovskí myslitelia však nepochopili tento zákon ako všeobecný zákon vývinu triednej spoločnosti. Nepoznali ani metódu vedeckej analýzy tried a triedneho boja. Triedy rozlišovali podľa rôznych nevedeckých príznakov ako napr. podľa vlastníctva v zmysle právnej inštitúcie. Ekonomická základňa tried, z ktorej možno vysvetliť štruktúru spoločnosti a politický a ideologický boj tried, neboli známe. Až Marx vypracoval vedeckú metódu analýzy tried a triedneho boja. V ekonomickom postavení ľudí našiel kľúč na vysvetlenie ich politiky, ideológie a spôsobu myslenia. Až potom bol triedny boj plne pochopený ako zákonitá nevyhnutnosť, ktorá sa prejavuje i v samom objektívnom vývine triednej spoločnosti i vo vývine poznania a pretvárania spoločnosti.

Historický materializmus je uplatnením dialektického materializmu ako svetonázoru i ako metódy poznania. Ako teória historický materializmus odráža všeobecný obsah ľubovoľného spoločenského javu, tak ako on jestvuje nezávisle od vedomia človeka. Ako metóda poznania spoločnosti slúži preto, že systém zákonov a kategórií historického materializmu je nutný pre určenie smeru konkrétne-vedeckej analýzy v spoločenských vedách. Jednota ontologického a gnozeologického momentu historického materializmu vyplýva zo samého charakteru najvšeobecnejších zákonov vývinu spoločnosti. Historický materializmus odhaľuje pomocou komplexu spoločenských vied najvšeobecnejšie zákony spoločenského života. Je teda ontológiou. Na druhej strane historický materializmus skúma individuálnu a všeobecnú históriu poznania spoločnosti, konkretizuje teóriu poznania. Osvetľuje tak nielen jednotu predmetu spoločenských vied, ale i jednotu prístupu k poznaniu spoločnosti. Obidve tieto stránky historického materializmu musia byť rozpracované, aby historický materializmus mohol dôsledne plniť úlohu voči konkrétnym spoločenským vedám.

Akými metódami pracuje historický materializmus pri analýze svojho predmetu? Čo sa týka ontologickej stránky, uplatňuje metódy bežné v každom teoretickom myslení. Osobitnú dôležitosť pritom však hrá metóda abstrakcie a porovnávací metóda. Logický spôsob myslenia v historickom materializme má tak ako aj v iných vedách charakter abstrakcie všeobecného od zvláštneho. V tomto procese sa abstrahuje všeobecná forma spoločenských vzťahov, vyjadrujúca ich materiálnu jednotu, od konkrétneho obsahu, ktorým sa jednotlivé spoločenské obdobia a oblasti od seba odlišujú. Postup poznania je tu podrobený zákonu negácie. Jednotlivé spoločenské vedy dialekticky negujú zmyslovú skúsenosť a zmyslovú konkrétnosť. Prenikajú k poznaniu špecifických zákonitostí a dosahujú

konkrétnosti na základe teoretického myslenia. Historický materializmus dialekticky neguje špecifiku jednotlivých spoločenských vied, osvetľuje všeobecný zákon spoločenského vývinu a tým zisťuje podmienky konkrétnosti vedeckého myslenia v oblasti spoločenských vied. Druhá negácia, ktorú uskutočnil historický materializmus, je možná iba na základe porovnania výsledkov rôznych spoločenských vied. V opačnom prípade ťažko zistiť, čo platí iba pre oblasť danej vedy a čo pre spoločnosť všeobecne. Vzniklo by nebezpečenstvo prenesenia špecifiky tej-ktorej špeciálnej vedy na ostatné oblasti spoločnosti.

Pre rozpracovanie gnozeologickej stránky historického materializmu je nevyhnutné študovať cesty poznania spoločenských javov, študovať dejiny sociologických učení, najmä dejiny marxizmu. Historický materializmus mal by na základe takej analýzy spolu s dialektickým materializmom rozpracovať špecifické črty metódy spoločenských vied. Na úlohy historického materializmu v rozpracovaní metód spoločenského výskumu sme poukázali v druhej kapitole. Rovnako dôležitá je úloha historického materializmu pri analýze zvláštnosti teoretického myslenia spoločenských vied. Myslíme napr. na Marxovo zdôrazňovanie úlohy vedeckej abstrakcie v spoločenských vedách, ktoré nemôžu pracovať metódou experimentu ako prírodné vedy. Marx i Engels podobne zdôrazňovali aj význam logickej metódy pre spoločenské vedy. Tieto metódy teoretického myslenia majú síce všeobecný charakter, v oblasti poznania spoločenských vied však prejavujú určitú špecifiku.

Záverom tejto kapitoly sa chceme ešte vyjadriť k názorom, ktoré vychádzajú z nepochopenia rozpornosti zákonov historického materializmu a odtrhujú od seba ontologickú a gnozeologickú stránku historického materializmu. Patrí k nim náhľad, podľa ktorého dialektický materializmus je gnozeológiou (vedou o myslení) a historický materializmus teóriou spoločnosti. Ide o prichľadné spojenie Hegla (ktorý chápe filozofiu ako vedu o myslení) s pozitivizmom (podľa ktorého je sociológia encyklopedickou, empirickou vedou o spoločnosti ako celku). Podobne chybný je náhľad, podľa ktorého sa historický materializmus charakterizuje ako gnozeológia spoločnosti a funkcia zovšeobecnenia výsledkov konkrétnych vied sa pripisuje akejsi osobitej samostatnej vede, marxistickej sociológii, odlišnej od historického materializmu. Napokon je nesprávny tiež náhľad, podľa ktorého historický materializmus je výhradne teóriou, názorom na spoločnosť a jeho gnozeologický aspekt sa vynecháva. Všetky tieto názory vychádzajú z nepochopenia podstaty filozofických zákonov a odporujú požiadavke organickej jednoty teórie a metódy historického materializmu.

Naše stanovisko nevylučuje možnosť vzniku nových spoločenských vied, ktoré by sa zaoberali uzlovými otázkami rôznych spoločenských vied ako napr. otázkou rodiny a podobne. Išlo by o analogický proces ako v prírodných vedách (fyzikálna chémia, biochémia a iné). Takéto vedy, jestvujúce na rozhraní jestvujúcich spoločenských vied, by viedli k obohateniu spoločenských vied. Neboli by však „sociológiou“, vedou o najvšeobecnejších zákonoch vývinu spoločnosti a jej poznania. Boli by to konkrétne, špeciálne spoločenské vedy. Ich vzťah k historickému materializmu by bol v podstate ten istý ako vzťah ostatných špeciálnych vied k filozofii.

4. HISTORICKÉ MOMENTY LOGICKEJ METÓDY HISTORICKÉHO MATERIALIZMU

Otázka vzťahu logickej metódy historického materializmu a historických momentov, ktoré zahrňujú, je jedným zo zložitých problémov dialektiky poznania spoločenského života. Metafyzické myslenie nedokáže nájsť medzi nimi súvislosť

a absolutizuje jedno alebo druhé. Problém spočíva v protirečivom charaktere zákonov historického materializmu a ich vzťahu voči zákonom špeciálnych spoločenských vied a konkrétne historickému priebehu dejín.

Zákony, ktoré skúma historický materializmus, sú pre svoj všeobecný charakter (platnosť pre všetky stupne spoločenského vývinu) vo svojej vlastnej forme relatívne stále a nemenné. Ich kvalita sa zachováva vo všetkých sociálno-ekonomických formáciách a je výrazom ich jednoty. Tieto zákony, na rozdiel od zákonov napr. v politickej ekonomii, nezaniškajú s jednotlivými etapami spoločenského vývinu a nenahradzujú ich iné, nové zákony, ale sú podmienené samou existenciou spoločnosti. Z toho by zdanlivo vyplývalo, že historický moment nemá v historickom materializme zmysel a že tento je ľahostajný ku konkrétnym spoločenským vedám. Túto ľahostajnosť a odtrhnutie absolutizuje buržoázna sociológia buď priamo a otvorene, ako napr. Rickert, Dilthey a iní, alebo skryte ako Comte, Durkheim atď. Buržoázna sociológia chápe všeobecné zákony ako nemenné empirické pravidlá, pomocou ktorých sa roztriedujú empirické fakty. Empirické fakty sa bezprostredne podriaďujú všeobecnému zákonu. Pritom sa ignoruje skutočnosť, že medzi všeobecným a jednotlivým je zvláštne, ktoré vyjadrujú konkrétne vedy. Tým sa vývin spoločnosti redukuje na kvalitatívny rast prejavov nemenného zákona, čiže všeobecné zákony slúžia ako prostriedok na popieranie kvalitatívnych revolučných zmien v živote spoločnosti. Zásadná chyba je v tom, že všeobecný zákon sa pokladá za podstatu daného spoločenského zriadenia, zatiaľ čo túto riadia určité špecifické zákony. Všeobecné zákony reálne jestvujú iba prostredníctvom konkrétnych spoločenských vzťahov, ktoré sa neustále menia. Historičnosť všeobecných zákonov spočíva predovšetkým v zmene a vývine ich konkrétneho obsahu. Zobraziť históriu všeobecných zákonov vlastne znamená zobraziť celý proces vývinu spoločnosti vo všetkej jeho konkrétosti. To však môže dosiahnuť iba celý systém spoločenských vied. Historický materializmus skúma len všeobecné tendencie tohto vývinu, podáva základnú charakteristiku hlavných etáp tohto vývinu, pokiaľ je to nevyhnutné pre charakteristiku všeobecného zákona.

Ak však predpokladáme, že sa mení konkrétny obsah všeobecných zákonov, je logicky nutným dôsledkom, že aj všeobecný zákon sám nie je absolútne nemenný. Každý všeobecný zákon pôsobí vždy v určitých konkrétne historických podmienkach. Jeho pôsobenie je v každej spoločensko-ekonomickej formácii podriadené špecifickej zákonitosti tejto formácie, najmä jej hlavnému zákonu. Teda v každej formácii má všeobecný zákon osobitné prejavy. Je zároveň tým istým a preda odlišným. Nemennosť zákona je preto iba relatívna. Jeho kvalita ostáva totožná, menia sa však jeho prejavy.

Tak napr. je všeobecne platným zákonom, že subjektívny činiteľ má na chod dejín spoločnosti svoj vymedzený vplyv. Pravda, v jednotlivých formáciách a aj zmenou iných podmienok ako napr. samým faktom poznania zákonov spoločenského vývinu sa značne mení i spôsob uplatňovania úlohy subjektívneho činiteľa. Teda všeobecný zákon ostáva vo svojej kvalite totožný, i keď sa dosť prenikavo menia jeho prejavy. Pre kapitalizmus, socializmus a iné formácie je taktiež spoločný fakt, že nadstavba vyrastá z ekonomickej základne a späť na ňu pôsobí, upevňuje ju. Táto totožnosť zároveň v sebe zahŕňa aj rozdiel. Spočíva v tom, že protirečenie buržoáznej nadstavby je v antagonizme buržoáznej a proletárskej ideológie, pričom jeho hlavnou stránkou je buržoázna ideológia, ktorá určuje celú kvalitu tejto nadstavby. Buržoázia ako ekonomicke a politicky vládnuca trieda kontroluje ideologickú produkciu. Preto napriek protirečivosti buržoáznej nad-

stavby táto vcelku upevňuje kapitalistické výrobné vzťahy. V nadstavbe socialistickej spoločnosti je tento pomer obrátený. Okrem toho antagonistický charakter protirečenia sa postupne premieňa na neantagonistický a v závislosti od toho sa v istom zmysle mení i pôsobenie nadstavby na základňu.

Podstatný rozdiel v chápaní všeobecného zákona historickým materializmom a buržoáznou sociológiou vedie k rozdielu v ich aplikácii v špeciálnych spoločenských vedách. Buržoázna sociológia vychádzajúca z tzv. aristotelovskej dedukcie predpokladá, že všetko, čo platí pre všeobecný zákon, bude bez protirečenia platiť pre jednotlivý fakt. Z toho dôvodu empirické jednoducho podriaďuje všeobecnému zákonu ako časť celku. Historický materializmus postupuje cestou dialektickej dedukcie, ktorá vychádza z dialektického protirečenia medzi všeobecným a jednotlivým. Neostáva teda pri podriadení jednotlivého a zvláštneho všeobecnému, ale vysvetľuje jednotlivé zo všeobecného prostredníctvom celej reťazi sprostredkujúcich článkov, uplatňuje teda zároveň aj moment indukcie. Analýza každého z týchto článkov je totožná s analýzou konkrétnych podmienok, v ktorých sa všeobecný zákon uskutočňuje. Vidíme, že aplikácia historického materializmu na špeciálne spoločenské vedy je ďaleká dogmatickému podriaďovaniu výsledkov bádania špeciálnych vied všeobecnej schéme. Sám proces dedukcie predpokladá konkrétny vedecký výskum, je teda tvorivým procesom.

Skôr než vedec pristúpi ku konkrétnemu štúdiu javov, historický materializmus mu dáva predstavu o abstraktnom obsahu javov, odvodenú z predpokladu materiálnej a dialektickej jednoty všetkých spoločenských javov. Tento fakt býva často nesprávne absolutizovaný v zmysle apriorizmu. Prakticky však nejde o apriórne predurčenie výsledkov skúmania, ale o prístup ku skúmaniu z hľadiska výsledkov predchádzajúceho poznania a praxe. Historický materializmus iba usmerňuje výskum na podstatné, určujúce faktory spoločenského života a tak umožňuje správnu orientáciu v zložitej spleti spoločenských javov. Takto pomáha odhaliť predmet v jeho mnohotvárnosti a vývoji. Poučky historického materializmu dokonca nedávajú pracovníkom ktoréhokoľvek vedného odboru ani hotové hypotézy. Skôr im iba pomáhajú pri vytváraní hypotéz, určujú smer analýzy. Dávajú iba znalosť všeobecnej formy spoločenského života. Konkrétny obsah v jednotlivých etapách musí byť odhalený iba prostredníctvom konkrétneho výskumu. Ide o vzájomnú kontrolu a overovanie dvoch skúseností. Jednak tu pôsobí skúsenosť z celej ľudskej praxe a poznania, zovšeobecnená a fixovaná v kategóriách historického materializmu a jednak bezprostredná skúsenosť výskumu špeciálnych spoločenských vied. Každý proces poznania je jednotou týchto dvoch stránok, pričom sa navzájom dopĺňajú a overujú.

Z rozboru vyplýva, že aplikácia historického materializmu v špeciálnych oblastiach má charakter vedeckej historickej metódy. Všeobecný zákon sa tu predpokladá ako daný a jeho osobitné prejavy sa vysvetľujú zo špecificky konkrétnych podmienok, ktoré skúmajú špeciálne spoločenské vedy. Keďže všeobecný zákon nemožno chápať ako bezprostredne empirické, ale ako univerzálne pravidlo, ktoré pôsobí prostredníctvom špecificky rôznych sociálno-ekonomických formácií a zvláštností jednotlivých oblastí spoločenského života, nemôžeme očakávať, že by sa tieto všeobecné zákony dali potvrdiť priamo empirickými skúsenosťami. Pravdivosť zákonov a kategórií historického materializmu nemožno bezprostredne empiricky dokázať. Overuje sa iba históriou materiálnej spoločenskej praxe a históriou poznania v jednotlivých spoločenských vedách. I tu platia Engelsove slová, podľa ktorých materiálnosť sveta nemožno dokázať niekoľkými kaukliarskymi frázami,

ale celou históriou praxe. Prakticky však nemožno predviesť taký dôkaz, ktorý by vyčerpával všetky momenty spoločenskej praxe, a ani to nie je potrebné. Stačí vydeliť aspoň hlavné zásadné momenty. Na to môžeme značne využiť štatistické údaje. Napr. zákon zoslabovania a zosilovania triedneho boja môžeme dokázať štatistikou hlavných revolučných bojov a povstaní. Nestačí uvádzať príklady. Tieto skôr ilustrujú než dokazujú.⁴

Okrem objektívnej histórie majú všeobecné zákony svoju históriu aj v ľudskom poznaní. Poznanie spoločnosti sa vyvíja ako každé poznanie od zdania k podstate a od podstaty k javu. Vyvíjalo sa od predstavy, že mienka vládne svetom, k poznaniu ekonomickej štruktúry ako podstaty spoločenského života, v dôsledku ktorej spoločenské vedomie bolo zhavené svojho mystického nádychu a začalo sa vysvetľovať ako prejav spoločenského bytia. Takou cestou ide jednak vývoj poznania vcelku, jednak vo veľmi skrátenej forme vývoj každého individuálneho aktu poznania spoločnosti. Ak chce historický materializmus meniť svoju úlohu ako metodológia poznania spoločnosti, musí preskúmať tieto paralelné procesy. V tomto smere veľa priniesol pre vývin historického materializmu aj G. Plechanov. Je stále veľmi málo prác, ktoré by pokračovali v tradíciách takých jeho diel ako napr. *Materialistické poňatie dejín, K otázke monistického náhľadu na dejiny, O úlohe osobnosti v dejinách* a pod. Z metodologického hľadiska sú tieto práce zaujímavé tým, že Plechanov tu majstrovsky spojuje logickú analýzu s historicko-genetickým výkladom. V historických štúdiách Plechanova sa totiž jasne odráža skutočnosť, že pristupoval k výkladu dejín sociologických učením so znalosťou historického materializmu. Vidíme to napr. v tom, že nesleduje náhodilé cesty vo vývoji poznania spoločnosti, ale vyzdvihuje tie momenty, ktoré mali podstatný význam vo vývoji vedeckého názoru na spoločnosť. Preto možno podať celý výklad dejín sociológie v značne skrátenej forme bez toho, že by utrpel vynechaním niečoho dôležitého. Naopak, získava tým na jasnosti.

Na druhej strane Plechanov pri rozbere kategórií historického materializmu ich na dejinách nielen ilustruje, ale pomocou dejín priamo vysvetľuje vývoj tej ktorej kategórie v ľudskom poznaní. Pritom jednotlivé etapy vývoja pomáhajú odhaliť jednotlivé stránky obsahu danej kategórie.

Uzavierame, že historické momenty metódy historického materializmu spočívajú predovšetkým v tom, že táto metóda je nástrojom na sledovanie všeobecných zákonov, ktorých obsah a prejavy sú však historicky konkrétne. Keďže nemôžeme sledovať čisté prejavy skúmaných zákonitostí, musí ich skúmať v konkrétne historických prejavoch, čo pravda, predpokladá i historickú metódu. Vývin spoločenského života však historický materializmus prevažne sleduje z vývinu poznatkov spoločenských vied, teda analýzou poznania spoločenského života. Jednota historického a logického v metóde historického materializmu sa potom prejavuje v jednote gnozeologického a ontologického, v jednote osobitného a všeobecného a v jednote historického materializmu a ostatných spoločenských vied.

Historický materializmus teda musí analyzovať proces poznania v špeciálnych spoločenských vedách, ukazovať spoločné tendencie procesu poznania, zovšeobec-

⁴ Na to môžeme využiť i materiál, ktorý zozbierali buržoázni sociológovia. Napr. reakčný sociológ Sorokin dáva v knihe *Krise nášeho veku* zaujímavú štatistiku nepokojov a vzbúr, ktorá napriek nepresnosti jasne odráža tendenciu zosilňovania a zoslabovania triedneho boja, pričom maximum dosahujú pri prechode od jednej sociálno-ekonomickej formácie k druhej.

ňovať skúsenosti najpokročilejších spoločenských vied a tak umožňovať všetkým spoločenským vedám myslieť na ich úrovni. Veľký význam z tohto hľadiska má i využívanie poznatkov z procesu poznania prírody. Marxistská filozofia takto predstavuje dôležitý spojovací článok medzi všetkými vedami, a to nielen z hľadiska svetonázorového, ale i metodologického.